

A FIATAL BALASSI NYELVJÁRÁSÁRÓL

JUHÁSZ DEZSŐ

*S nevetem azokat..., akik akármilyen írásimot is
elméjeknek csomós pórázára kötvén
sok igéknek változtatásával
vesztegetik, fesletik, ízetlenítik,...*
Balassi Bálint

1. A témaválasztásról

1.1. Lassan negyedszázada, hogy lezárultak a magyar nyelvtörténetírásnak az ősi és ómagyar korra összpontosító szintézisalkotó vállalkozásai (pl. TNyt. I., II/1., II/2. 1991–1995.; részben EWUng. 1993–1995.), de már annak is másfél évtizede, hogy a teljes magyar nyelvtörténetet átfogó, egyetemi tankönyvként és kézikönyvként is funkcionáló kollektív alkotás (Kiss–Pusztai szerk. 2003) megjelent. Ezek olyan távoli perspektívából láttatták nyelvünk történetét, hogy bennük a nyelvjárástörténet csak igen periferikusan jelenhetett meg. Legújabb nyelvtörténeti összefoglalásunk (Kiss–Pusztai szerk. 2018) már fordulatot hozott ebben a tekintetben, mivel a szerkesztők több ponton változtattak a korábbi szintézisek koncepcióján, és külön fejezeteket jelöltek ki a területi és társadalmi nyelvváltozatok, a nyelvváltozat-történet, illetve a magyar nyelvközösség története áttekintése számára (l. pl. Juhász 2018; Kiss 2018a, 2018b – a mű részletes ismertetését l. Németh 2018). Természetes azonban, hogy még az új típusú összefoglalások is inkább a közösségi nyelvjárástörténet bemutatására helyezik a hangsúlyt (pl. régiók és nagyobb ívű jelenségnyalábok), így nyelvjárási idiolektusok elemzésére csak korlátozottan, mintegy illusztrációként kerülhet sor (l. pl. Juhász 2018-ban Sylvester János és Bornemisza Péter egy-egy versén keresztül: 333–335).

Ugyanakkor az elmúlt két évtizedben felerősödő középmagyar nyelvtörténeti kutatások egyik jellemzője a nyelvhasználat-történet minél sokoldalúbb bemutatása például a történeti szociolingvisztika, szociopragmatika, dialektológia, szövegtipológia, szaknyelvvizsgálat és normatörténet szempontjából. Az egyházi szövegek tanulmányozása mellé látványosan felzárkózott a világi tárgyúak vizsgálata is, ezek között pedig kifejezetten „divatba jött” a boszorkányperek sokoldalú elemzése, illetve reneszánszát éli a missziliskutatás is. Az új nyelvtörténeti kutatásokat – sok más nyelvészeti részdiszciplínához hasonlóan – egyre több területen jellemzi az adatbázisok építése és felhasználása is.

Jómagam eddig a nyelvatlaszokból leszűrhető szinkrón és diakrón nyelvföldrajzi esettanulmányokra összpontosítottam – lásd pl. a korábbi szegedi nyelvtörténeti konferenciákon tartott előadásaimat –, de több körülmény által is motiválva (pl. egyetemi oktatómunka, a reformáció 500 éves évfordulója stb.) több 16–17. századi jeles személy (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Apáczai Csere János stb.) egyéni nyelvhasználata, nyelvjárása is felkeltette az érdeklődésemet.

1.2. Balassi nyelvjárásával azután kezdtem el foglalkozni, hogy kezembe került a költő 1572-ben napvilágot látott és egyetlen példányban fennmaradt fiatalkori könyvének első kiadása, a „Beteg lelkeknek való füves kertecske”, pontosabban ennek fakszimilében megjelent változata. A művet Kőszeghy Péter adta ki 2006-ban (Balassi 1572), miután a könyv sok más értékes nyomtatvánnyal együtt visszatérhetett Magyarországra oroszországi „hadifogságából”. Az eredeti példány, mely egykor Ecsedi Báthory István tulajdona volt, a Sárospataki Református Kollégium könyvtárából került a Szovjetunióba a 2. világháború végén, hadizsákmányként. Kőszeghy azonban nem elégedett meg a hasonló közzétételével, hanem egy „ikerkötetet” is mellé iktatott, amelyben egy kísérő tanulmány mellett (2006b) „Az 1572-ben Krakkóban megjelent kiadás modern helyesírásra átirrt szövege” a kutatók, valamint az érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált (Kőszeghy 2006a).

Balassi 18 éves volt, amikor ez a könyve megjelent Krakkóban, egy német szerző munkája (Bock 1562¹) fordításaként, és több jel mutat arra, hogy benne főleg saját nyelvjárását érvényesítette, jóllehet a nyelvi megformálásban tanítómestere, Bornemisza Péter is feltehetőleg segítséget nyújtott. Ennek következtében a költő ifjúkori nyelvjárása, nyelvi regionalizmusai viszonylag bőséges anyagon tanulmányozhatók a Füves kertecske alapján. Nem tudjuk, hogy a krakkói kiadás során magyar szedő vagy korrektor közreműködött-e, de főleg bizonyos szedési hibák alapján Kőszeghy arra a következtetésre jut, hogy magyarul nem tudó munkatársak voltak a sajtó alá rendezők: „Szerintem nyilvánvaló, hogy a szedő egy hangot sem tudott magyarul, az előtte levő kéziratot így betűhíven volt kénytelen kiszedni. Ez egyben azt jelenti, hogy a *Füves kertecske* krakkói kiadása Balassi hangzóállapotáról a legjobb nyomtatott forrás. Némely következtetlenségéért pedig csak részben a szedő a felelős, részben maga a szerző, aki esetenként (akár csak kortársai) más-más hangzóalakot, nyelvi formát használt” (Kőszeghy 2006b: 23).²

2. A feldolgozás alapjául szolgáló Balassi-kötetről

A fakszimilekiadás azért teremtett új helyzetet a tudományos kutatás számára, mivel korábban egy rossz minőségű 19. századi másolat állt csak rendelkezésre, és a kritikai kiadások is ez alapján készültek (l. pl. BÖM. 2: 7–59; vö. Kőszeghy 2006b: 42), és a Balassi-szótár is az Eckhardt-féle kiadást (BÖM. 2.) használta (vö. BalassiSz. 6, 548). Kőszeghynek a Füves kertecskehez készített olvasata többnyire alapos, a hangalakat megbízhatóan tükröző szövegváltozat, amely ugyan helyesírás-történeti vizsgálatra nem alkalmas (erre a fakszimile való), nyelvjárástörténetire azonban igen, mivel megőrzi a hangalak eredeti fonológiai állapotát. Éppen ezért magam is ezt használom a példák felsorolásakor, és a lapszámok is az „ikerkötetre” (Kőszeghy 2006a) utalnak. Ugyanakkor szükség esetén egybevetettem Kőszeghy olvasatát a fakszimile megfelelő helyével. Ha a fakszimilére utalok, akkor a könyvlapok felső sarkaiban látható kézi oldalszámozást használom „F” jelzéssel.

¹ A műnek több 16. századi kiadása is forgalomban volt.

² Ehhez a Kőszeghy-idézethez kéziratomban egyik lektora a következő megjegyzést fűzte: „De fölmerül a kérdés: miért is kellene annak [ti. következetesnek – J. D.] lennie, (hiszen ez általában nem jellemző a hús-vér nyelvhasználóra)”.

A Füves kertecskének – különböző módosításokkal – még a 16. század folyamán négy kiadása látott napvilágot: 1577-ben Semptén, 1580-ban Bártfán, 1584-ben Detrekön és 1593-ban Debrecenben. Tömör értékelésüket és egymáshoz való viszonyuk tisztázását – szakirodalmi kitekintéssel – Kőszeghy Péter végezte el (2006b: 14–17, 36). Közülük a legfigyelemreméltóbb az 1577-i semptei, mivel azt a fiatal Balassi tanítómesetere, Bornemisza Péter rendezte sajtó alá a Négy könyvecske című összeállítása utolsó tagjaként. Bornemisza nem említi Balassi eredeti szerzőségét, csupán azt, hogy a művet korábban Füves kertecskének is hívták (vö. Kőszeghy 2006b: 14, az ajánlás betűhű közlése: Eckhardt 1954/1972: 360–361). Bornemisza a füveket vigasztalásoknak nevezi; ajánlással, előszóval és függelékkal látja el, amelyben egy summa és négy kisebb eszmefuttatás olvasható. Balassi krakkói kiadásának és Bornemisza semptei kötetének a módszeres nyelvi-dialektológiai összehasonlítása még a jövő feladata, de már az eddigi szakirodalmi megfigyelések is arra utalnak, hogy Bornemisza a saját edíciójában több ponton a maga nyelvjárásához igazította a szöveget (vö. például: Eckhardt 1954/1972: 355–356).

3. A dolgozat szűkebb célkitűzése

Balassi nyelvjárásáról már született egy áttekintés Hegedűs Attilától (Hegedűs 1994). Ez azonban az egész életműből válogat nyelvi regionalizmusokat (szűkebben palóc sajtárságokat), és benne a Füves kertecskének mint forrásnak elég szerény szerep jut. A szerző a korábbi idevágó szakirodalom³ korrekt összefoglalása mellett különös figyelmet fordít az autográf kéziratokra és a beszéltnyelvi elemekre, és sikeresen teremt kapcsolatot az újabb korokból regisztrált palóc jelenségek és Balassi nyelve között. Jelen tanulmányom szűkebb céljának a Füves kertecske – és ezen keresztül a fiatal Balassi – nyelvjárástörténeti vizsgálatát tekintem, de a rendelkezésre álló szűkös kereteken belül igyekszem reflektálni a szakirodalom által felszínre hozott jelenségekre, kérdésekre is. A kiválasztott művet többszöri átolvasással kicéduláztam, és ha nem is hiánytalanul, de bő adatgyűjtéssel a jelenségek gyakoriságára és alakváltozati megoszlására is kitérek. Egy még tüzetesebb feldolgozás a jövőben adatbázis alapú lehet, amelyben minden releváns hang- és alaktani jelenség regisztrálva van. Ehhez kiegészítő segítséget nyújthat a Balassi-szótár mutatója is, amely – bár ugyancsak nem hiánytalanul – a lexikai keresés jó támasza lehet. (Ahogy azonban fentebb említettem, a BalassiSz. az adatok forrásául még a sok hibával terhes 19. századi másolatot használta: ezek hivatkozáskor, idézéskor utólagos ellenőrzésre szorulnak.)

4. A fiatal Balassi nyelvi környezetéről

Mint az közzismert, a költő reneszánsz főúri család sarja volt, aki már fiatal korában magas műveltségi fokra jutott: a magyarországi iskoláit 1565-től Németországban, Nürnbergben folytatta. 1564-től az ugyancsak nagy műveltségű prédikátor és író, Bornemisza Péter tanítványa lett, aki több évig családjá szolgálatában állt. Feltehető, hogy a fiatal Balassi történelmi, teológiai, irodalmi és latin nyelvi ismereteinek kibontakoztatásában Bornemisza fontos szerepet játszott, és akár egyik kezdeményezője is lehetett

³ Itt köszönöm meg Szentmártoni Szabó Géza segítségét, amellyel idevágó szakirodalmi ismereteimet bővítette.

Bock könyve lefordításának.⁴ 1572-ben, a Füves kertecske megjelenési évében azonban már nem volt a család udvari papja és nevelője, és a Balassi család sem tartózkodott Magyarországon, hanem (1570 tavaszától) önként vállalt száműzetésben, Lengyelországban várt a királyi amnesztiára. Egyes újabb szakirodalmi vélemények is afelé hajlanak, hogy Balassi 17 évesen, Lengyelországban fordította le Bock könyvét (Szabó 2007: 666–668).

Balassi szülei is művelt, olvasott emberek voltak, akiknek saját kezű levelei is maradtak az utókorra. Az apa, Balassi János felségárulási hányattatásai, bebörtönzése, kalandos kiszabadítása, majd a királyi kegyelem elnyerése is jelzik, hogy eseménydús életük volt, amelyben a gyakori helyváltogatásnak is nagy szerep jutott. Balassi édesanyja, Sulyok Anna a Dunántúlról származott,⁵ de feleségként osztozott a férj és a család felső-magyarországi életében. Balassi Zólyomban született, és gyermekkorában főleg a családi birtokokon szocializálódott: Zólyomon kívül a Nógrád megyei Kékkőn és Divényben, de nyilván megfordult a zálogként birtokolt Liptóújvárbán is. Ezek a helyszínek mind a palóc nyelvjáróterület részei, így természetes, hogy a fiatal Balassi is ennek a régióknak a dialektusát sajátította el. A palóc ma is a legváltozatosabb nyelvjáróterületek egyike, de Zólyom és a nógrádi Balassi-birtokok földrajzi elhelyezkedése lehetővé teszi, hogy a régiókn belül a középső palóc altípusra gondoljunk.

A fiatal Balassi iskolai tanulmányai, olvasmányai, az átlagosnál szélesebb körű emberi kapcsolatai, mobilitása, valamint édesanyja dunántúli nyelvjáró alapjai miatt a korabeli magyar nyelv több táji változatával, formálódó irodalmi normájával is kapcsolatba került, és ezek a tényezők változatokban gazdagabbá tették nyelvi repertoárját (ellentétben például a röghöz kötött jobbágyokéval). Ennek ellenére a nyelvjáró alapokat a palóc környezet határozta meg, amelynek főbb vonásai már a 16. században a maiakkal lehetnek egyezők. Ezt a hipotézist több korábbi szakirodalmi részmegfigyelés és Hegedűs Attila tanulmánya is megerősítik. Ezen a nyomon kell tehát nekünk is továbbhaladnunk.

A középpalóc, ezen belül a nógrádi nyelvhasználat középmagyar kori értékeléséhez jó támpontokat nyújt Gréczi-Zsoldos Enikő könyve (2007), amely levéltári forrásokat, zömmel hivatali iratokat dolgoz fel. A palóc nyelvjáró régió rövid újkori jellemzésére l. Juhász 2001. Egy középmagyar kori idiolektus nyelvjárótörténeti bemutatására l. újabban Révay 2018.

5. A nyelvi leírás technikájáról

A nyelvjáró leírást a szakterület elfogadott gyakorlatát követve nyelvi szintek szerint haladva, azon belül komparatív módszert alkalmazva végzem el. A nyelvjáró

⁴ Szentmártoni Szabó szerint a korábbi szakirodalom túlértékelte Bornemisznának a fiatal Balassi nevelésében és a Füves kertecske létrejöttében betöltött szerepét, mivel csak egy évig volt folyamatos jelleggel a tanítómestere, illetve a fordítás bizonyos részei Balassinál kálvinista (helvét), Bornemisznál lutheránus megoldást tükröznek (Szentmártoni Szabó 2013: 422–423).

⁵ Feltehető születési helye Balatonszentgyörgy volt; első ismert említése egy 1544. évi kötelezvényben található, ahol édesapja, Sulyok Balázs megnevezi három lányát is, Krisztinát, Annát és Sárát. (A kötelezvény betűhű közlését l. Hegedűs 1989: 509–510, Sulyok Anna azonosítását l. Kovács–Szentmártoni Szabó–Várkonyi 2005: 118.)

jelenségkategóriák felállításakor a dialektológiában általánosan használt „etalon-relációkat” alkalmaztam, melyekben a párok egyik tagját a megfelelő sztenderd alak (a mai köznyelvi forma), a másikat a nyelvelmélembeli állapot adja. Ez a szigorúan leíró megoldás a keretet adja, a diakrón megjegyzések a kommentárokból jelennek meg.

6. Nyelvjárási jelenségek a Füves kertecskében

6.1. Hangtan

6.1.1. Fonémakészlet

6.1.1.1. Magánhangzók

A magánhangzókészlet hasonlít a mai köznyelvihez, azzal a kiegészítéssel, hogy a zárt *ē* biztosan része volt Balassi beszélt nyelvváltozatának, hiszen ez az ő- és ómagyar korban is létező fonéma ma is megvan a nyelvjárásaink zömében, a palóc régióknak pedig jelenleg is szilárd jellemzője. (Csupán néhány Nyitra környéki helyi nyelvjárásban szűnt meg az *e* – *ē* korreláció, de ott is az *ē* javára.) Sajnos a zárt *ē* jelölése az általános magyar írásgyakorlatot követve Balassinál is elmaradt, így az elvi megállapításokon kívül konkrét példák felsorolására nincs módunk.

A zárt *ē*-n kívül felmerül még egy többletfonéma meglétének a kérdése, ez pedig az *e* hosszú párjaként ismert alsó nyelvállású *ē*, amely ómagyar kori keletkezésű, több nyelvjárásban is megjelent, de a zárt *ē*-nél kisebb elterjedésű; a középpalócoknak a 20. században is kimutatható, bár erősen visszaszoruló sajátsága (l. Imre 1971: 350). Bizonyos 16. századi nyomtatványok már kísérletet tesznek a következetes jelölésére, így Sylvester bibliafordítása vagy Dévai Bíró Mátyás ortográfiája. Balassi Füves kertecskéje első kiadásában azonban nincs rá külön betű, így a fonéma megléte a nyelvhasználatában bizonytalan.

6.1.1.2. Mássalhangzók

Fonémahiány nincs, többletként az *ly* meglétét regisztrálhatjuk. Tipikus jelölései: *li*: *meli* (F1), *nialualiaiban* (F3), *nialualia* (F11), *illien* (F5, F7, F8), *vallion* (F8), *mellieket* (F13); *lȳ*: *melȳ* (F1), *Mellȳet* (F1), *olȳ* (F5) stb.

6.1.2. Hangszín-realizációk

6.1.2.1. Magánhangzóknál kikövetkeztethető az illabiális *ā* megléte (*a* : *ā* megfelelés), mivel a nyelvtörténeti ismereteink mai állása szerint ez az ómagyarból megőrzött régiség, és a palóc nyelvjárásoknak ma is alapvető jegye. Külön betű sajnos ezt sem jelöli. Hegedűs Attila szerint „Talán a *káásan* (Kassán) alak, mely Balassi saját kézírású leveléből származik, Kassa nevének ilyen illabiális ejtését tükrözi” (Hegedűs 1994: 684). – Az illabiális *ā* korrelatív hosszú párja a palóc nyelvjárásokban az *ā* (*á* : *ā* megfelelés). Ez azonban nem az ómagyarból megőrzött régiség, hanem újabb fejlemény, amelynek keletkezése nehezen kronologizálható, 16. századi megléte pedig bizonytalan. Külön betű sem utal rá.

6.1.2.2. Mássalhangzóknál nincs nyelvjárástörténetileg elvárható hangszínalternáns, legfeljebb az *i*, *ü* hangok által kiváltott palatalizáció (amely az újkori palóc nyelvjárások sajátja) enyhébb, átmeneti fokára gyanakodhatunk, de saját jelölése nincs.

6.1.3. Fonémagyakoriság. – A rövid–hosszú megfeleléseket alacsony előfordulásuk és jelölésembeli bizonytalanságaik miatt nem tárgyalom.

6.1.3.1. A magánhangzók megterhelése

6.1.3.1.1. Zárt–nyílt megfelelések

Leginkább érzékelhető a zárt *í*-zés jelenléte (*é* : *í* megfelelés), de a tendencia nem erős, többnyire lexikális kötöttségű, pl. *igímet* (119), *igíd* (106), *igídben* (107), *igíje* (16), *igíjét* (15, 39, 102), *igíjével* (17); de vannak ellenpéldák is: *igéje* (39), *igédet* (44), *igéjét*, *igéjének* (38). – *igíret* (27, 64), *igíreték* (33), *igíretünk* (62), *igíretből* (71), *igíretiben* (72), *megígírte* (71), *ígírt* (14, 26 stb.), *ígírte* (33, 105), *ígírtem* (29), *ígírtél* (72), *ígírtetett* (34), *megígírtetett* (68); de *igérem* (29), *igéretekkkel* (33), *megígérted* (73). – *ítleteket* (86), *ítltetennek* (111). – *kísírgetni* (119), *kísírtetekben* (81). – *dicsírni* (67). – A fenti példák azt mutatják, hogy az *i/í* hangok után asszociatív alapon határozottabb a zárt *í*-zés megjelenése, de vannak példák az *e* utáni jelenlétre is: *remíltetünk* (47), *kelísekkel* (23), *szegín* (16). Csupán egy példám van a labiális szótag utáni zárt *í*-zésre: *törtíntek* (16).

A zárt *í*-zés elmaradása gyakori: az ellenpéldák száma nagyobb, mint a példáké (ennek pontos összemérése megér majd egy külön részvizsgálatot): *részesített* (33), *téged* (72), *vérem* (96), *édes* (98), *élek* (29), *szegény* (107), *békesség* (99), *emberekért* (29) stb. Eckhardt Sándor az *í*-zés példáit Balassinál a másolók (vagy nyomdászok) számlájára írta, ezért teljes egészében szeretett volna számúzni a versek normalizált változataiból, de ez nyilvánvalóan túlzás lenne: „Balassi kritikai kiadásában tehát valamennyi *í*-ző alakot át kell írunk *é*-s alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen *í*-ző formák sohasem voltak” (Eckhardt 1943/1972: 329). A modern kori nyelvjárási gyűjtemések tanúsága szerint is teljesen közönséges dolog, hogy egyetlen adatközlő beszédében is különböző mértékben érvényesül egy jellegzetes tendencia, pláne akkor, ha valaki több nyelvjárással is „ismerettségben van”, vagy a formális beszédhelyzetet (íráshelyzetet) nem egyértelműen kezeli. (A túl kategorikus elvárások ellen szólt már Pais Dezső is: 1952: 174.) Ezért sem kell azon csodálkozni, ha Balassi leveleiben elenyésző mértékben van jelen az *í*-zés, mert a költő ezeket a leveleket inkább a formális, mint a privát regiszterbe helyezhette – legalábbis az *í*-zés megítélése szempontjából.

A 17. századi Nógrád megye hivatali írásbeliségét jellemezve Gréczi-Zsoldos Enikő a következőket írja: „A palóc területre lokalizált iratanyagomban, a fenti megállapítások ellenére [hogy ti. a palóc nyelvjárásokban nem jellemző az *í*-zés, ill. hogy az íródeákok már ekkor is kerültek ezt a kirívó sajátságot – J. D.] bőven találunk adatot az *i* (*í*)-ző alakokra akár még a deákok írta hivatalos szövegekben is” (2007: 71 – szép példaanyaggal). Tözsér Árpád is jó érzékkel mutat rá arra a körülményre, hogy Balassi verseinek korabeli másolóit, de a különböző korok közzétevőit is az eredeti nyelvjárási sajátosságok ellen dolgoztak, azaz igyekeztek „megtisztítani” a szövegeket a látványosabb regionalizmusoktól, többek között az *í*-zéstől (Tözsér 1995). A palóc régió amúgy valóban nem tipikusan *í*-ző: ez a tendencia a Kisalfölddel érintkező nyugati alcsoportot érintette meg a legerősebben (vö. Imre 1971: 120).

Zárt *u*-zásra is vannak példák, de csak szórványosan; ezek tehát a tendenciaszerűség gyenge foka miatt alaki tájshónak is minősíthetők (lásd még 6.4.1. pont): *o* : *u*: *nagyubb* (29, 58), *uzsuráskodtál* (20), *kuldust* (84).

A zárt *í*-zéssel ellentétes tendencia a nyílt *é*-zés (*í* : *é* megfelelés), amely részben egyfajta kompenzációs normajelenségként is értelmezhető olyan nyelvjárási közegben, ahol működésbe lép az *í*-zés kerülése: *kén* 'kín' (24, 120), *kénra* (23, 85), *kénjai* (43), de

kínoknak (53), *kínjával* (106). – *kévántál* (69), *kévánnak* (74), *kévánnád* (97). – *késértet* (41), *késértetet* (59), *megkésérteni* (59). – *kéméllette* (14). – *szerént* (28). – *úgyannyéra* (38). A 17. századi nógrádi levéltári adatok példáit l. Gréczi-Zsoldos 2007: 70.

További nyílt realizációk: *i : e (ë)*: *esméri* (61), *esmérem* (66 2x), *esmértük* (84), *esméni* (84, 85), *megeszméré* (85). – *esmét* (30, 71). – *ü : ö (õ)*: *segítségöl* (64, 65, 79). – *egyedöl* (47, 54, 104), de *segítségül* (63). – *ű : ő*: *mindennemő* (106).

6.1.3.1.2. Labiális–illabiális megfelelések

A palóc régió újkori nyelvjárásai közismerten az illabialitást részesítik előnyben. Balassi művében is jelen van ez a tendencia, de nem látványosan, néhány szóhoz kötődik (l. még Hegedűs 1994: 684–685): *ü : i*: *idvözül* (95), *idvözüljünk* (29), *idvözítőd* (106), *idvözítők* (110), *idvözítőknek* (123), *idvösségéről* (39), de: *üdvözülne* (28). – *pispek* (86, 117), *pispeknek* (86, 117), de: *püspököket* (83). – *ű : í* megfelelés: *míveltél* (19), *mívelünk* (45), *míveli* (101), *mívelni* (115), *mívelnék* (117), *mívelték* (117), *mívelje* (117), *megmívelsz* (74), *mívelheti* (118), *míveltetheti* (118). Stb.

Szörványos labializáló formák: *i : ü* megfelelés: *üdő* (61). – *e (ë) : ö*: *tölt* ('telt <a kedved>': 74), *szöget szöggel* (25). Itt említem meg, hogy a Füves kertecskéből hiányzó 1 lapot (lásd a faksimile 70. és 71. oldala között) a közzétevő Kőszeghy Péter az 1580-as bártfai kiadásból pótolta, amely láthatólag labializáló nyelvjárást érvényesít, így Balassi nyelvjárásával ellentétes formák bukkannak fel: *köserűség* (51), *szöröz* (51), *szenvödünk* (52), *tizenegyedször* (52).

6.1.3.2. Fonémagyakoríságot érintő mássalhangzó-jelenségek

A mássalhangzók megterhelését érintő független jelenségekre kevés példát találunk, inkább a fonotaxis jelez néhány regionalitásra utaló tendenciát.

6.1.3.2.1. Független szóvégi és hangzóközi depalatális realizációk (*ny : n* megfelelések): *kicsin* (37, 81), *hitvánul* (21).

6.1.3.2.2. Fonotaxis

Depalatalizációt eredményező hangváltozások vagy konzerválódások: *gy : d*: *vadnak* (10, 39, 105), *vadtok* (50, 110), *hadta* (102), *hadtak* (12). – *ny : n* megfelelések: *szegénség* (12), *bizontalan* (48). A *hagy*, vagy ígétövek depalatalizációja kétségtelen tény, de a *szegény*, *bizony* esetében az *n*-es szóvég eredeti is lehet, amelyet a depalatális hangszomszédság konzervált.

Egyéb, fonotaxist érintő jelenségek. – Folyamatban levő hasonulásra engednek következtetni ezek a példák: *szántalan* (16, 53), továbbá az *akkor ~ akkor* kettősség (41).

Külön figyelmet érdemel a *-val/-vel* rag *v*-jének a viselkedése. Közismert, hogy az archaikusabb palóc nyelvjárásokban ma sem hasonul (a középpalócra l. pl. Imre 1971: 351). Erre az archaizmusra Balassi művében is találtam néhány példát, de ezektől eltekintve a raghasználat már a mai állapotot mutatja. Íme a régies formák: „Ha estve siralmat ereszt reád, *regvel* (*reguel* F82) esmét örömmre fordítja” (60). Ebből a mondatból arra következtethetnénk, hogy a *regvel* morfémaszerkezetének elhomályosulása segítette a konzerválódást, de hasonulatlan raggal átlátszó szerkezetű szavakban is találkozunk (igaz, csak egyszer): „észvel és okossággal”⁶ (14), de ugyanitt megvannak a hasonult

⁶ Itt Kőszeghy *okosságval* olvasatot ad, de a faksimilében hasonult alak áll: *okoffaggal* (F13).

alakok is: *udvarral*, *feleséggel*, *magzattal* (14). A modernebb formákat számos helyen megtaláljuk: *töredelmességgel* (99, 109), *ezzel* (109), *Dáviddal* (17) stb.

6.2. Alaktan

6.2.1. Néhány tótani jelenség

6.2.1.1. Igetövek

6.2.1.1.1. A *v* tövűekhez sorolható *hív* ige legtöbb alakban még a *hi* tövet mutatja: *hínod* (64, 101), *hídd* (65, 79), *híj* (63, 67), *híjalak* (66). A későbbi *jön* ige E/3.-ban szintén még a régebbi, hosszú magánhangzós tövével szerepel: *jű* (12, 61).

6.2.1.1.2. A később *d*-s tövűvel kiegészülő *haragszik* még a *d* nélküli alakjait mutatja: *haragunni* (60), *haragunnék* (100), *haraghatnék* (100). A *fekszik* ugyanígy: *fekünnünk* (59).

6.2.1.1.3. Az *sz/v* tövű igék magánhangzója labiális alakot mutat *-t* jeles múltban: *tött* (25), *lött* (13).

6.2.1.2. Névszótövek

6.2.1.2.1. A *v* tövű névszóknál néhány szóban már a kategória-elhagyást eredményező újításra (új szótári forma elvonódására) figyelhetünk fel: „nem is voltál *hív* hozzá” (20, a *hű* helyett), „az *szív* hamar meg fogja nekünk mondani” (87, a *szí* ~ *szű* helyett), de van adat az eredetibb, magánhangzós szóvégre is: „tisztá *szibő*” (29), sőt hiatusos megoldásra is: *szüünket* (122).

6.2.2. Szóképzés

Balassi szóképzésének – köztük a regionális kötődésű formáknak – a módszeres feltárása még várat magára. Ezúttal néhány ritkább megoldásra hívom fel a figyelmet, amelyek egy része inkább archaizmusnak, más része inkább neologizmusnak tűnik. A példák az igék köréből valók.

6.2.2.1. A (történetileg) illeszkedő főnévi igenévképzőt látjuk az *szik* tövén: *innya* (95). Ez megfelel a palóc nyelvjárásokban ma is élő alaknak (l. Imre 1971: 351; Juhász 2001: 283). Az itt felbukkanó *enni* (és más *-ni* képzős formák) viszont azt is mutatják, hogy a *-ni* még nem vált *-nyi*-vé, legalábbis az írott formák nem tükrözik.

6.2.2.2. Az *-ít* képző spiránst tartalmazó alakváltozata ugyancsak archaizmusnak számít: *taníjtódnak* (19). Az *-ít* képzős *meggonosztottad* (19) alakilag modern formát mutat, de a képzett szó kora és rendszerbeli státusza (újítás?, régiség?) nehezen határozható meg.

6.2.2.3. Hasonlóan ritkának látom a következő képzéseket is: *dörömböz* (67), *dörömbözzetek* (63, 67): a Palóc tájszótárban (PTsz.) *dörömböl* van, a Kisémedi tájszótárból (KisTsz.) hiányzik mindkét igealak, az ÚMTsz. (az erdélyi példákon kívül) a Bodrogiakörből és Szabolcs-Szatmárból adatolja a *dörömböz*-t (l. 1019); *megkevélye-szünk* (45, de l. 44: *meg ne kevélyedjem* is), *gyűlölközzetek* (114).

6.2.3. Jelezés, ragozás

6.2.3.1. Igejelelés

Az időjelek változatos készlete van jelen a műben, de ezek aránybeli és funkcionális megoszlása ugyancsak részletes feltárást igényel. Ez vonatkozik az eredeti német szöveggel való párhuzamok, megfelelések kimutatására is. Itt csak illusztrációként adok néhány példát, mellőzve a széles körben használt egyszerű *-t* jeles múltat.

6.2.3.1.1. *-Á/-é* jeles múlt: *előzetém* (117), *megalázál* (40), *valék* (58).

6.2.3.1.2. *-T + volt* szerkezetű összetett múlt: *ajánlottál volt* (107), *adtad volt* (100).

6.2.3.1.3. *-And/-end* jeles jövő: *kérenditek* (67).

6.2.3.2. Igeragozás

6.2.3.2.1. A feltételes mód tipikus megoldása E/3. határozott ragozásban a zéró ragos *-ná/-né* (pl. *hallaná:* 12), de ritka példaként találtam *-ja* személyraggal kiegészült változatot is: *mondanája* (10). Ennek a kései ómagyar kódexekből több helyről adatolt jelenségnek a nyelvöldrajzi lokalizálása további kutatást igényel. (A mai palóc nyelvjárásból tudtommal hiányzik.)

6.2.3.2.2. A T/1. feltételes módban viszont következetes a határozott ragozás saját igeraggal és specializálódott módjel kombinációjával való elkülönülése, az ún. *-nök/-nők*-özés. Ennek a formációnak az elterjedése szélesebb körű volt a régi magyar nyelvben, ma az északeleti és erdélyi nyelvjárásokban tartja magát. Példák Balassitól: *tudnök* (51), *kívánnók* (49), *hinnők* (48), *mernők* (42), *vélnők* (38, 42), *alítánók* (42), *el-feleljenők* (42), *szánnók-bánnók* (38) stb.

6.2.3.2.3. Az *sz/v* tövű igék és a *van* korabeli alakja E/3.-ban *-n* személyragos: *leszen* (53), *teszen* (21), *hiszen* (31, 67, 95), *viszen* (11), *veszen* (67), továbbá *vagyon* (35, 40, 43 stb. – több tucat példa, l. BalassiSz. 617).

6.2.3.3. Névszójelezés

Néhány Balassira jellemző morfofonológiai sajátosság a birtokos személyjelezésben, a birtoktöbbsítő jelben és a fokjelölésben:

6.2.3.3.1. Az E/1. *-am* személyjelnek van zártabb előhangzós *-om* változata is: *társom* (118 2x).

6.2.3.3.2. Az E/3. *-é* személyjelnek ragok előtt szórványosan van *-i* változata: *világ kezdetitől* (55), *igíretiben* (72: birtoktöbbsítő jel is lehet), egyébként lásd: *könyvében* (43), *völgyében* (48), *életéről* (26) stb.

6.2.3.3.3. Az E/3. birtokos személyjel *-at/-et* képzős főnév után *-ja/-je* formát mutat: *akarátja* (49), *parancsolatjának* (65), *bocsánatjára* (96).

6.2.3.3.4. A T/3. birtokos személyjel három alakú illeszkedést mutat, középső nyelvállású magánhangzókkal: *-ok/-ök/-ék*,⁷ *-jok/-jök/-jék*: *őmagok* (86), *magokat* (61), *tőlök* (112), *örökségük* (86), *reménységük* (60), *hitük* (61); *atyjoknak* (81), *jóakaratiokban* (47), *nyavalyájokban* (42), *bírájok* (108); *gondviselőjük* (107). A névmási személyragozás T/3. alakjaira ugyanez a megoldás érvényes: *hozzájok* (85), *rajtok* (103) stb.

6.2.3.3.5. A T/1. birtokos személyjelekben és névmási személyragokban is a középső nyelvállású magánhangzók dominálnak: *Istenönkre* (36), *bennönket* (36, 38), de van zárt magánhangzós változat is: *lelkünk* (39), *eszünkben* (36).

6.2.3.3.6. A birtoktöbbsítő jel kevés kivétellel *-i* alakú: *jótéteményit* (15), *nyomorúságid* (16), *barátinkban* (47), *leányi* (49), *gyermekim* (61), *sógorinkat*, *barátinkat* (84), de: *társait* (61).

6.2.3.3.7. A középfok jele gyakran előhangzó nélkül kapcsolódik a szótőhöz. Elsősorban réshangok után: *hasznosb* (71), *bizonyosb* (94), *gonoszb* (98), *meggonoszbulnak* (114), de előfordul tremuláns vagy zárhang előtt is: *jámborbak* (43, 105), *bódogbak* (89).

⁷ A példaszókban levő zárt *ë*-k rekonstrukciója nem Kőszeghytől, hanem tőlem származik.

6.2.3.3.8. A felsőfok jelölésében szokásos *leg* szócska a Füves kertecskében *let* formájú, ez ma is tipikus palóc jellegzetesség: *letjobb* (69), *letalábbvaló* (10). Saját kezű Balassi-versben is felbukkan: „*Leth* towab Juljath, f. *leth* Inkab Celjath ez Idejgh ßerettem” (Fulviáról: BÖM. 2: 125); a nyelvészeti szakirodalom régóta számon tartja (pl. Pais 1952: 173; Eckhardt 1954/1972: 356; Hegedűs 1994: 686, további szakirodalommal). Nyelvföldrajzi elterjedését plasztikusan mutatja A magyar nyelvjárások atlaszának (MNYA.) két térképlapja: 684. *legszebb* és 745. *legalább*. A jelenség góca Heves megyében van (kb. J-8: Abasár „origóval”). A szélső kutatópontok felsorolásával jelzem a *let* partikulával alkotott felsőfok ütközőzónáját (több helyen már a köznyelvi forma meglétét is regisztrálja az atlasz): *letszebb*: északon Csz. 19: Zsip (Szlovákia), keleten L-4: Sajókaza, L-15: Tardona, M-3: Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén), délen M-16: Nagykőrű (Szolnok), N-2: Endrőd (Békés; már a tömbön kívül helyezkedik el, szigetként), nyugaton Csz. 16: Csáb (Szlovákia), H-2: Tolmács (Nógrád). *letalább*: északon Csz-16: Csáb (Szlovákia), keleten L-4: Sajókaza, M-3: Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén), délen M-16: Nagykőrű (Szolnok), N-2: Endrőd (Békés, szigetként), K-3: Alpár (Bács-Kiskun, szigetként), nyugaton H-2: Tolmács (Nógrád). A jelenség valószínűleg észak–déli irányban terjedt, a középső palócból kiindulva elérte a Tisza vonalát.

6.2.3.4. Névszóragozás

6.2.3.4.1. Általánosságban megjegyezhető, hogy a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* raghármass Balassinál korát megelőzően egységes, középső nyelvallású, a maival egyező állapotot mutat: *bűnökötől* (43), *egymástól* (61), *kezeiből* (104), *életéről* (26) stb.

6.2.3.4.2. A *-szor/-szer/-sör* határozórag (képző?) átalakulásban van, nagy változatosságot mutat, bár egy adattól eltekintve már érvényesíti a hangrendi illeszkedést: *másodszor* (13, 37, 109), *harmadszor* (17, 38, 109), *hatodszor* (35 2x, 43, 99, 113), *nyolcadszor* (48, 118), de van egy archaikus nem illeszkedő adat is: *Tizenharmadszer* (75). A magas hangrendű szavaknál folyamatban van az ajakműködés szerinti illeszkedés: *először* (36), *ötödször* (42), *Tizenkettődször* (51), de itt legalább ennyi ellenpélda is felsorolható: *ötödszer* (25, 99, 113), *Tizenötödszer* (78), *Tizenkettődszer* (66). Ennek az átmenetiségnek nyilván nyelvföldrajzi, dialektológiai vetülete is van, de feltárásához további – Balassi szövegein túlmutató – adatfeltárássra lenne szükség.

6.2.3.4.3. Lexikális kötöttségű ragisméltást figyelhetünk meg az *öt* névmás esetében: tipikus alakja az *ötet* (17, 44, 61, 75, 76, 104).

6.3. Szintaxis

A szintaxis fejezetben még inkább elnagyolt gyűjtést kellett végezni. Ebben nemcsak a terjedelmi korlátok játszottak szerepet, hanem az a közismert tény is, hogy a nyelvjárásokban a mondattani jelenségek a legkevésbé variábilisak, továbbá a vizsgált könyv fordítási jellege, amely nyilvánvaló hatást gyakorolhatott a magyar szövegre. A német mellett a latinos műveltség is szerepet játszhatott egyes szerkezetek megjelenésére, így a ma sajátosnak tűnő mondatok egy része nem annyira a dialektológia, hanem a szélesebben vett normatörténet, nyelvváltozat-történet illetékességi körébe tartozik (nem a területi, hanem a társadalmi-műveltségi szempontok kerülnek előtérbe). Néhány példa:

6.3.1. A *légyen* segédigével alkotott szerkezetek: *vétkeztiünk légyen* (38), *megparancsolta légyen* (63), *történt légyen* (93), *ígérte légyen* (105); névszói állítmánnyal is: *sok légyen* (26) stb.

6.3.2. A *mikor*-ral bevezetett mellékmondatok feltételes móddal: „Jób *mikor hallaná*, (...) hogy (...) mindenféle barmát *elhajtották volna*” (12), „Mojzes⁸ *mikor immár öreg volna*” (55). Jellemző, hogy ezekben a példákban a biblikus nyelvi hagyomány is érezhető, amely inkább az írott nyelv felé mutat.

6.3.3. További, interlingvális hatásokat is számba vevő vizsgálatra szorúlnak a sajátos vonzatok: „*loptál is valamit felebarátodon*” (20), „egyet sem *fognak meg benne*” (8), „*meg is esküszik rajta*” (28), „háza népét nem mindenkor isteni *félelemhez tartottad*” (19), „*számokon* [‘szám szerint’] *tudja*” (8) stb.

6.3.4. Számbeli egyeztetés. A többséget kifejező számbeli egyeztetésnek kettős forrása is lehet: az idegen nyelvi minták mellett nyelvjárási alapja is van, hiszen a magyar dialektológia a palóc régió egyik jellemző szintaktikai sajáttságaként tartja számon (vö. pl. Juhász 2001: 284): *két füvek* (25), *sok keresztyén foglyok* (15), *sok verebekenél* (9), *egynehányezer lelkek* (103), *minden próféták* (32), *minden emberekre* (8–9). Középmagyar kori elterjedtsége azonban szélesebb körű volt, mint a palóc nyelvjáróterület.

6.4. Szókincs

Balassi ifjúkori művében bőséggel találhatunk olyan szóanyagot, amely többé-kevésbé megfelel a klasszikus tájszó-kategóriáknak. Korabeli földrajzi megoszlásuk és szociolingvisztikai státuszuk további vizsgálatot kíván. A frazeológiai, szótörténeti, etimológiai feldolgozásukra l. pl. A. Molnár 1999, 2005.

6.4.1. Alaki tájszók. Ide azokat a szavakat szokás besorolni, amelyek szórványosnak vagy „szabálytalannak” tekinthető hangtani, illetve alaktani módosulás által különböztek el egy etalonnak elfogadott formától. Mivel a szórványosság skaláris kategóriaként is értelmezhető, a kategóriahatárok sem élesek. Például a *várasunk* (48), *zálagban* (29), *állapában* (14) a fentebb már tárgyalt nyíltság–zárttsági reláció példái közé is beilleszthető, de az erős lexikális kötöttség miatt tájszóként is értelmezhetők. További példák: *oskolája* (40), *kazdag* (84), *kazdagságot* (14); *idnepet* (18 2x); *osztán* (14 stb. sokszor), *penig* (12 stb. sokszor: a 17. századi nógrádi hivatali írásbeliségben általános, l. Gréczi-Zsoldos 2007: 136–137), *peniglen* (68, 89); *teremptőnk* (36), *teremptettiünk* (9); *mártíromi* (55). Stb.

6.4.2. Jelentésbeli tájszók: *szökvén* ‘ugrándozván’ (46), *nehézkés asszonyállat* ‘átlapotos nő’ (43), *ki* ‘mely’: „*ki* nagy dolog” (9), „*ki* igen felette nagy dolog” (14), széles körben elterjedt középmagyar kori jelenség.

6.4.3. Valódi tájszók: *hítségos* ‘hiábavaló’ (18), *mennyég* ‘menny’ (10, 95), *mennyégben* (116, 121 2x), *alítottad* ‘vélted’ (18), *alítjuk* (37), *nám* ‘íme’ (57), *sza/sze* nyomatékosító partikula: *gondolhatdza* (13, 17 2x), *nézhetdse* (42). Stb.

7. Záró gondolatok

Balassival foglalkozni – akár nyelvi, akár irodalmi, akár művelődéstörténeti szempontból – nem kíván hosszas magyarázkodást. Mégis érdemes felhívni a figyelmet

⁸ Kőszeghnél *Mojzes*, de a hasonmás alak – *Moifes* (F75) – kizárja a z-s olvasatot.

arra a nyelvi teljesítményre, amely egy 17-18 éves fiatalember tollából ilyen kiérlelt fordítást eredményezett. A költő még hosszú utat tett meg a művészi fejlődésben, de nyelvileg már szinte teljes vértetben áll előttünk. Nyelvjárási vonásai, amelyek a felső-magyarországi, palóc régióhoz kötik, itt még jobban megmutatkoznak, mint későbbi alkotásaiban és kézírataiban, de a „műveltségi szűrő” már a Füves kertecskében is működik egy bizonyos mértékig. Részben ennek köszönhető, hogy a könyvön belül, illetve a későbbiekkel való összehasonlításban változatokat, a példák mellé ellenpéldákat is gyakran állíthatunk. A jelen vizsgálatot bővítheti majd az adatbázis alapú nyelvleírás, melynek során a költő egész életművére lehet vetíteni a regisztrált jelenségeket, illetve saját korával, valamint az újkori palóc nyelvjárásokkal is kiterjedtebb összevetéseket lehet készíteni. Ezekben a korpuszokban a Füves kertecske az eddigieknél is jelentősebb szerepet kaphat, mert nem esett át többszörös másoláson, másolói és kiadói „javításokon”, melynek során több egyedi vonás örökre eltűnhetett volna a fürkésző filológusi tekintetek elől. Balassi e korai munkája – szemben például az ómagyar kódexek anyagával – ha nem is ideális, de igen jó feltételeket nyújt a dimenzionális nyelvleírás számára (erre l. pl. Juhász 2002): ismerjük a szerzőt, annak életkorát, a nyelvi szocializáció területi, társadalmi és családi hátterét, a lefordításra kiszemelt eredeti művet, a kibocsátó nyomdát és a szerző későbbi alkotásait, nyelvi-irodalmi produktumait. Ezen külső tényezőket is figyelembe véve a Balassi-filológiára még számos szép feladat vár.

HIVATKOZÁSOK

- Balassi Bálint 1572: *Betegh lelkeknek valo fwues kertecyke (...) Melljet Giarmathj Balafsy Balint forditot Nemetből Magyarra az ő fzerelmes fzwlejnnek haborfagokban valo vigasztalafara. Cracoban. (...) 1572. eztendöoben. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIX. (Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte Köszeghy Péter. Budapest, 2006.)*
- BalassiSz. = Jakab László – Bölcskei András, *Balassi-szótár*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8. Debrecen: KLTE, 2000.
- Bock, Michael 1562: *Würtzgärtlin Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden, Durch welche die Seelen in allen jhren Kranckheiten vnd gebrechen, erquicket, vnd gelabt werden mögen. (...) Durch Michaelen Bock. M. D. LXII. (Átírásban közölte Eckhardt Sándor: BÖM. 2: 7–56.)*
- BÖM. = *Balassi Bálint összes művei*. I–II. Összeállította Eckhardt Sándor. Budapest: Akadémiai, 1951–1955.
- Eckhardt Sándor 1943/1972: Balassi Bálint nyelve és írása. In Uő, *Balassi-tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 1972. 324–336. (Első közlés: *Magyar Nyelv* 39: 89–99.)
- Eckhardt Sándor 1954/1972: *A Füves Kertecske*. In Uő, *Balassi-tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 351–376. (Első közlés: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954: 373–385.)
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Loránd Benkő. Budapest: Akadémiai, 1993–1995.

- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.
- Hegedűs Attila 1989: Sulyok Balázs kötelezvénye Pethő Mihálynak. *Magyar Nyelv* 85: 509–510.
- Hegedűs Attila 1994: Balassi nyelvjárása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/5–6: 682–687.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai.
- Juhász Dezső 2001: A palóc nyelvjárás régió. In Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris, 282–288.
- Juhász Dezső 2002: Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)* Debrecen–Jyväskylä, 165–172.
- Juhász Dezső 2018: A magyar nyelvjárások történetéből. In Kiss–Pusztai szerk. 2018: 314–349.
- KisnTsz. = Hegedűs Attila: *Kisnémedi tájszótár*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárás Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, 1992.
- Kiss Jenő 2018a: A szaknyelvek történetéből. In Kiss–Pusztai szerk. 2018: 350–360.
- Kiss Jenő 2018b: A magyar nyelvközösség történetéről. In Kiss–Pusztai szerk. 2018: 379–415.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2018: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta.
- Kovács István – Szentmártoni Szabó Géza – Várkonyi Gábor 2005: *Barangolások Balassi Bálint nyomában*. Írta és a képeket válogatta Kovács István, Szentmártoni Szabó Géza, Várkonyi Gábor, szerkesztette Ujváry Gábor. Budapest: Balassi Bálint Intézet.
- Kőszeghy Péter 2006a: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Az 1572-ben Krakkóban megjelent kiadás modern helyesírásra átírt szövege*. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi.
- Kőszeghy Péter 2006b: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Krakkó, 1572. Kőszeghy Péter tanulmánya*. Budapest: Balassi, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. Deme László – Imre Samu. Budapest: Akadémiai, 1968–1977.
- A. Molnár Ferenc 1999: Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből. In A. Molnár Ferenc, *Anyanyelv, vallás, művelődés*. AESZ-füzetek 4. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 77–101.
- A. Molnár Ferenc 2005: *Balassi-kommentárok*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Németh Miklós 2018: A magyar nyelvtörténet kézikönyve. *Magyar Nyelv* 114: 385–391.
- Pais Dezső 1952: Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. *Magyar Nyelv* 48: 171–175.

- PTsz. = Tóth Imre, *Palóc tájszótár*. Az Ipoly menti palóc tájszótár 2., javított, bővített kiadása. Budapest: Nap, 2007.
- Révay Valéria 2018: Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján. *Magyar Nyelv* 114: 59–67.
- Szabó András 2007: *Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske*. [Balassi 1572 hasonmás kiadásának és Kőszeghy 2006a, 2006b-nek az ismertetése] *Irodalomtörténeti Közlemények* 111: 665–668.
- Szentmártoni Szabó Géza 2013: Balassi Bálint conversio-ja. In *Conversio; az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Dezső Csaba, Földváry Miklós István, Komoróczy Szonja Ráhel, Szombathy Zoltán, Varga Benjámin és Vér Ádám közreműködésével szerkesztette Déri Balázs. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, AION KÖNYVEK, 1. 393–410.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai, 1991–1995.
- Tőzsér Árpád 1995: Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez. *Tiszatáj* 49/1: 26–28.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai, 1979–2010.